

בית ספר לאודר
לממשל, דיפלומטיה
ואסטרטגיה

אוניברסיטת רייכמן
M.A. בית ספר לאודר לממשל דיפלומטיה ואסטרטגיה

כותרת:

עבודה מסכמת בקורס

מוגשת בקורס:

פוליטיקה, סדר יום ומדיניות

נושא העבודה:

ייצוג החברה הדרוזית בכנסת: ניתוח סדר היום הפוליטי של ח"כים הדרוזים מכנסת 20 עד 25

שם הסטודנט: סעיד חמזה

מרצה הקורס: פרופ' אמנון כוורי

עוזרת הוראה: גבי ברית בשה

מועד ההגשה: 03.07.2025, סמסטר ב', תשפ"ה

1.....	<u>שער</u>
2.....	<u>תוכן עניינים</u>
3.....	<u>מבוא</u>
3.....	<u>רקע תיאורטי: סדר יום, קואליציה/אופוזיציה וייצוג</u>
2.1.....	<u>סדר היום הפוליטי והצבת נושאים</u>
2.2.....	<u>קואליציה לעומת אופוזיציה – השפעה חקיקתית</u>
2.3.....	<u>ייצוג מהותי ואי-החלטה – השפעת דפוס חקיקה</u>
2.4.....	<u>הקשר הישראלי ומחקרים קודמים</u>
5.....	<u>נתונים ושיטת המחקר</u>
6.....	<u>ממצאים וניתוח</u>
4.1.....	<u>דפוס חקיקה: כמה ואילו הצעות חוק בקואליציה מול אופוזיציה</u>
4.2.....	<u>ניתוח תוכן וסדרי עדיפויות לפי נושאי מדיניות</u>
4.3.....	<u>יוזמות מהותיות לעומת הצהרות רטוריות – האם העדה מקבלת מענה? ...</u>
13.....	<u>דיון</u>
15.....	<u>תרומת העבודה לשיח האקדמי ולספרות הקיימת</u>
16.....	<u>הצעות למחקרי עתיד</u>
17.....	<u>סיכום</u>
18.....	<u>רשימת מקורות</u>
22.....	<u>הצהרת שימוש בכלי בינה מלאכותית</u>
23.....	<u>נספחים</u>

1. מבוא

החברה הדרוזית בישראל מהווה קבוצת מיעוט ייחודית, המונה 152 אלף אזרחים כ-1.6% מאוכלוסיית המדינה (Jewish Virtual Library, 2025). היא מוכרת על פי חוק כעדה דתית נפרדת בעלת מוסדות דתיים עצמאיים ולעדה היסטוריה של ברית נאמנות עם מדינת ישראל הכוללת גם שירות חובה בצה"ל. למרות גודלה הקטן לעדה הדרוזית ייצוג פוליטי עקבי בכנסת לרוב באמצעות שריון מקומות ברשימות מפלגות ציוניות גדולות ולעיתים גם דרך מפלגות ערביות או שמאל. בעבודה הזו אני בוחן באופן אמפירי את ייצוג החברה הדרוזית בכנסת דרך ניתוח הצעות החוק הפרטיות של חברי הכנסת הדרוזים מהכנסת ה-20 (2015) ועד היום (יוני 2025). השאלה שמנחה אותי היא: האם סדר היום הפוליטי של חברי כנסת דרוזים משתנה בהתאם למעמדם בקואליציה או באופוזיציה, והאם הם מקדמים נושאים מהותיים עבור החברה הדרוזית או מסתפקים בעיקר בצעדים סימבוליים והצהרתיים?

חשיבות העבודה מבחינתי נובעת מהמעמד הייחודי של העדה הדרוזית בישראל, מיעוט קטן שנחשב נאמן למדינה ומשולב עמוקות בממסד הביטחוני אך בו זמנית מתמודד עם אתגרים חברתיים-כלכליים וסוגיות עמוקות של שוויון אזרחי, דוגמה בולטת לכך היא המחלוקת סביב חוק הלאום וחוק קמיניץ. דרך העבודה הזאת אני מבקש לתרום להבנה של דפוסי הייצוג הפוליטי של מיעוטים בישראל ואם חברי כנסת דרוזים פועלים באופן פרואקטיבי לקידום מדיניות שמשרתת את צרכיה של העדה הדרוזית והאם עמדתם בקואליציה או באופוזיציה משפיעה בפועל על רמת ההשפעה ועל אופיין של היוזמות שהם מקדמים. במובן הזה, העבודה משתלבת בשיח רחב יותר במדעי המדינה על כוח קביעת סדר היום של נבחרי ציבור במערכות פוליטיות ובמיוחד בממשלות קואליציוניות, תוך בחינת הגורמים המעצבים את היכולת להציב נושאים לדיון ציבורי (Shpaizman, 2022; Green-Pedersen & Walgrave, 2014). וגם על המתח המובנה בין ייצוג סימבולי לייצוג מהותי של קבוצות מיעוט, הבחנה שהוצגה על ידי (Pitkin, 1967) וזכתה לעדכון אמפירי בהקשר הישראלי במחקר עדכני של (Lavi et al., 2024).

2. רקע תיאורטי: סדר יום, קואליציה/אופוזיציה וייצוג מיעוטים

2.1 סדר היום הפוליטי והצבת נושאים (Agenda-Setting):

ספרות מדע המדינה מתארת את סדר היום הפוליטי כרשימת הנושאים שמקבלי החלטות עוסקים בהם בזמן נתון מתוך מגבלת קשב מוסדי. שליטה בסדר היום נחשבת משאב פוליטי חשוב ולמפלגות שלטון יש לרוב יתרון בעיצובו, למשל דרך שליטה על יומני חקיקה או מסרים רשמיים. כפי שמדגים המקרה הבריטי שמפלגות שלטון עושות שימוש בכלים מוסדיים כמו נאום פתיחת המושב כדי להגדיר סדר עדיפויות פוליטי ולהשפיע על מדיניות בפועל (John et al., 2014; Green-Pedersen & Walgrave, 2020, pp. 1–16; מנגד, מפלגות אופוזיציה מנסות להציב נושאים אלטרנטיביים לדיון במיוחד כאלה שהקואליציה נמנעת מלעסוק בהם. אחת התיאוריות המרכזיות בתחום היא מחזור תשומת הלב (Issue-Attention Cycle) של דאונס (Downs, 1972) שלפיה סוגיות ציבוריות עוברות תהליך מחזורי של התעוררות, התלהבות ודעיכה במהלכו הפוליטיקאים נדרשים לעיתים לרכב על גלי עניין ציבורי או נאלצים להגיב ללחץ הציבורי כשכבר אי אפשר להתעלם ממנו.

2.2 קואליציה לעומת אופוזיציה – השפעה ודפוסי חקיקה

חברי קואליציה נהנים לרוב מגישה נרחבת יותר למנגנוני השלטון אך מנגד כפופים למשמעת קואליציונית שמצמצמת את יכולתם לקדם יוזמות עצמאיות. חברי קואליציה נהנים לרוב מגישה נרחבת יותר למנגנוני השלטון אך מנגד כפופים למשמעת קואליציונית שמצמצמת את יכולתם לקדם יוזמות עצמאיות. כווארי ועמיתיו (2022) מצאו כי חברי קואליציה מגישים פחות הצעות חוק פרטיות ואחת הסיבות לכך היא שהצעות חוק פרטיות הן כלי מרכזי לביטוי עמדות ואג'נדות של חברי אופוזיציה, בניגוד לחברי קואליציה שפועלים בדרכים פורמליים אחרים כמו החלטות ממשלה, הסכמים קואליציוניים ותוכניות משרדי הממשלה (Cavari et al., 2022). מכאן ניתן להסיק כי חברי קואליציה נוטים להתמקד בנושאים שתואמים את קווי המדיניות של הממשלה וכי השפעתם נמדדת פחות בכמות היוזמות שהגישו ויותר ביכולתם לקדם חקיקה ממשלתית או להשפיע על ניסוחיה מאחורי הקלעים.

לעומתם, חברי אופוזיציה נוטים להגיש הצעות חוק פרטיות בנושאים שנויים במחלוקת או כאלו שהממשלה נמנעת מלקדם בעצמה. הצעות אלו לרוב נועדו להציב נושאים מסוימים לדיון ציבורי גם אם סיכויי החקיקה שלהם נמוכים. לפי (Cavari et al., 2023) שיעור ההפיכה לחוק של כלל ההצעות הפרטיות בכנסת ה-19 וה-20 עמד על כ-4% בלבד, עם זאת כאשר בוחנים רק את ההצעות שהצליחו להיכנס לסדר היום של הכנסת (כלומר הועלו להצבעה טרומית) שיעור ההצלחה היה גבוה בהרבה כ-13% מהן הפכו לחוק. ממצא זה תומך בטענה כי אף על פי שהסיכוי של הצעת חוק פרטית בודדת להפוך לחוק הוא נמוך, עצם העלאתה לסדר היום הפרלמנטרי מהווה אמצעי משמעותי להשפעה על סדר היום של הממשלה. מעבר לכך, ייתכנו מקרים בהם חברי קואליציה משפיעים דרך ערוצים מוסדיים שאינם נמדדים בכמות החקיקה כמו מינוי אחראים משותפים להחלטות ממשלה, מנגנון שנועד להגביל אוטונומיה של שרים ולפקח על יישום מדיניות (Shpaizman & Cavari, 2023). ניתן לשער שהשפעה כזו גם אם פחות נראית לעין, יכולה להיות משמעותית במיוחד בשביל שרים ממפלגות קטנות שרוצים להבטיח לעצמם נוכחות והשפעה גם בלי כוח חקיקתי ישיר.

2.3 ייצוג מיעוטים ואי-החלטה

צריך לעשות הבחנה קלאסית בין ייצוג תיאורי כלומר נוכחותם של בני מיעוטים במוסדות השלטון, לבין ייצוג מהותי המתבטא בקידום אקטיבי של אינטרסים קבוצתיים. אולם שאלת היכולת של נציגי מיעוטים לממש ייצוג מהותי מחייבת בחינה לא רק של הצבעות פומביות אלא גם של דינמיקות שקטות יותר של הדרה מהשית. (Bachrach & Baratz, 1962) מציעים מושג חשוב להבנה זו אי החלטה המבטא צורה סמויה של כוח, היכולת למנוע מראש את העלאתם של נושאים לשולחן קבלת ההחלטות. לטענתם, הכוח אינו מתמצה רק בהשתתפות נראית בתהליך קבלת החלטות אלא כולל גם עיצוב של ערכים ונורמות המכתיבים מהם הנושאים הלגיטימיים לדיון. במונחים אלו, ייתכן שגם נבחר ציבור ממיעוט למשל חבר כנסת דרוזי יבחר שלא להעלות נושא כמו תיקון לחוק הלאום לא מתוך אדישות אלא משיקולים אסטרטגיים של נאמנות קואליציונית, לחץ פוליטי או חשש מהדרה. דינמיקה זו של הימנעות גם אם בלתי נראית עשויה להיות ביטוי מובהק למה שהמחברים מכנים שני פני הכוח (The Two Faces of Power) שליטה בהגדרת גבולות השיח ולא רק בתוכנו. יש להדגיש כי החלת ההבחנה הזו על המקרה הדרוזי היא בגדר יישום תיאורטי שלי שאינו מופיע במפורש במאמר עצמו אך נובע מההיגיון האנליטי שמציעות טענותיהם.

2.4 הקשר הישראלי ומחקרים קודמים

בהקשר הישראלי למרות ריבוי הצעות החוק הפרטיות בכנסת, עיקר גיבוש המדיניות בפועל מתבצע ביוזמת הממשלה והכנסת משמשת במקרים רבים במה סימבולית יותר מאשר גוף מחולל מדיניות (Shpaizman, 2022; Cavari et al., 2022). במקביל, מפלגות נוטות לקדם נושאים המזוהים עימן שבהם יש להן יתרון אלקטורלי תוך ניסיון מתמשך לשמרם על סדר היום הפרלמנטרי, מאבק זה על סדר היום משקף למעשה את התחרות על הגדרת מוקדי הדיון הציבורי והפוליטי מי קובע על מה מדברים, מתי ובאיזה הקשר (Green-Pedersen & Mortensen, 2010). בתוך הדינמיקה הזו, מפלגות האופוזיציה מציפות לרוב סוגיות שהוזנחו או שמטרידות קבוצות מחאה בעוד מפלגות הקואליציה מתמקדות בנושאים הנמצאים בקונצנזוס הפוליטי. בכל הנוגע לייצוג קבוצות מיעוט מצד אחד, עצם נוכחותם של נציגי מיעוט בכנסת מאפשרת העלאת נושאים שייחודיים לחברה שלהם. מצד שני, בעיות של קבוצות מוחלשות ובפרט ממעמד סוציו אקונומי נמוך נוטות לקבל פחות קשב בשלב קביעת סדר היום בהשוואה לנושאים של הרוב או של בעלי השפעה (Traber et al., 2022). לפי כעביה (2022) לאורך השנים ניתן לזהות דפוס עקבי של בידוד פוליטי בכל הנוגע לייצוג של אזרחים ערבים בכנסת, רוב נבחרי הציבור מקרב המיעוט הערבי כיהנו בעקביות מהאופוזיציה והיכולת שלהם להשפיע באופן ישיר על קביעת מדיניות הייתה מצומצמת. לכך תרמו שורה של גורמים ביניהם פיצול פוליטי פנימי, חוסר אמון מצד מפלגות השלטון והעובדה שכמעט ולא הוענקו להם תפקידי מפתח בזירה הפרלמנטרית (כעביה, 2022). לעומת זאת, נציגי העדה הדרוזית שנתפסת כמיעוט נאמן המשלב ייצוג בכנסת עם שירות ביטחוני שובצו לאורך השנים ברשימות מפלגות שלטון ואף מילאו תפקידי שרים וסגני שרים אך סוגיות ליבה כמו שוויון אזרחי תקצוב יישובי הדרוזים וחלוקת קרקעות נותרו עדיין בלתי פתורות.

3. נתונים ושיטת המחקר

בעבודה אני מתבסס על ניתוח כמותי ואיכותני של הצעות החוק הפרטיות שהוגשו על ידי חברי הכנסת הדרוזים בכנסות ה-20 עד ה-25 (2015–2025), הנתונים נאספו מתוך מאגר הצעות החוק באתר הכנסת תוך שימוש בסינון לפי "מעמד חה"כ המציע" ואפשרות "יוזם ראשון" בלבד, על מנת לזהות יוזמות חוק שהובלו על ידם באופן מובהק. ברשימה נכללים כל חברי הכנסת הדרוזים שכיחנו בתקופה הזו: אכרם חסון (כולנו, כנסת 20), חמד עמאר (ישראל ביתנו, כנסות 20, 22–25), סאלח סעד (המחנה הציוני/העבודה, כנסת 20), עבדאללה אבו מערוף (חד"ש – הרשימה המשותפת, כנסת 20), ע'דיר מריח (כחול לבן/יש עתיד-תלם, כנסות 21–23), ג'אבר עסאקלה (חד"ש – הרשימה המשותפת, כנסות 22–23), עלי סלאלחה (מרצ, כנסת 24), פטין מולא (הליכוד, כנסות 21, 23–24) ועפייף עבד (הליכוד, כנסת 25). חשוב לציין שח"כ איוב קרא (הליכוד) כיהן בכנסת ה-20 אבל לא הגיש הצעות חוק פרטיות באותה תקופה, וחלק מהכהונה שלו היה בתפקיד שר בממשלה, אך אתיחס גם אליו בהמשך כדי להראות את המקרה המיוחד שלו.

איסוף הנתונים עבור כל אחד מהח"כים הנ"ל הופקו רשימות של כל הצעות החוק הפרטיות שהגישו או היו שותפים להגשתן החל מתחילת כהונתם בכנסת ה-20 (או מועד הכניסה לכנסת) ועד סוף כנסת ה-25 (נכון לחודש יוני 2025). לצורך המחקר ריכזתי את כלל הצעות החוק שהוגשו על ידי חברי הכנסת הדרוזים בכנסות ה-20 עד ה-25. הנתונים נאספו מאתר הכנסת (מאגר החקיקה הלאומי, ללא תאריך). אספתי את כל הנתונים ויצרתי קובץ לצורך העבודה, בכל שורה בקובץ רשמתי את שם ההצעה ומספרה, תאריך ההנחה בכנסת, סוג ההצעה, הסטטוס הנוכחי והקידוד התחומי לפי שיטת Comparative Agendas Project בגרסה הישראלית, וכל הצעה סווגה לפי קטגוריית קידוד ראשי וקידוד משני.

במהלך העבודה ניתחתי את הצעות החוק של חברי הכנסת הדרוזים משלוש זוויות עיקריות. קודם כל, הסתכלתי על המספרים כמה הצעות הגיש כל ח"כ, באילו נושאים ומה חלקן של הצעות שקשורות ישירות לחברה הדרוזית. אחר כך בדקתי האם יש הבדל בין התקופות שבהן הח"כים היו בקואליציה לבין כשישבו באופוזיציה גם ברמה האישית (למשל אותו ח"כ בתקופות שונות) וגם ברמה קבוצתית. מעבר לזה, הסתכלתי גם על התוכן עצמו. מה באמת כתוב בהצעות, איזה נושאים עלו, באיזה סגנון זה הוצג ואיך זה השתלב עם נאומים, ראיונות או פוסטים שפרסמו. המטרה הייתה להבין לא רק מה הם עשו מבחינה כמותית אלא גם האם פעלו לקדם עניינים מהותיים לעדה או שמדובר בעיקר בצעדים הצהרתיים.

כמובן שצריך לקחת בחשבון גם כמה המגבלות, ההסתכלות כאן מתמקדת רק בהצעות חוק פרטיות שמהוות אומנם אינדיקציה ברורה ליוזמה פרלמנטרית אבל הן לא משקפות את כל הפעילות של חבר כנסת במיוחד כשמדובר בחבר קואליציה שיכול לפעול גם מול שרים דרך ועדות או בהשפעה שקטה מאחורי הקלעים. בנוסף, יש פערים בין הח"כים גם מבחינת משך כהונתם למשל ח"כים כמו סעד או עפ"י עבד כיהנו לתקופות קצרות כך שלא תמיד אפשר להשוות אותם בקלות לאחרים. ובכל זאת, בזכות השילוב בין בחינה כמותית לבין הסתכלות על התוכן וההקשר אפשר לגבש תמונה רחבה ומשמעותית על סדר היום הפוליטי של חברי הכנסת הדרוזים לאורך העשור האחרון.

4. ממצאים וניתוח

טבלת 1 מסכמת את זהות חברי הכנסת הדרוזים מכנסת 20-25, השתייכותם המפלגתית, השנים בהם כיהנו וסטטוס המעמד בכל כנסת (קואליציה או אופוזיציה):

ח"כ דרוזי	מפלגה	כנסות (שנים)	מעמד בכנסת
אכרם חסון	כולנו (ימין-מרכז)	כנסת 20 (2015–2019)	קואליציה (חבר במפלגת שלטון)
חמד עמאר	ישראל ביתנו (ימין)	כנסת 20 (2015–2019)	בכנסת ה-20 ישראל ביתנו החלה את כהונתה באופוזיציה, הצטרפה לקואליציה ב-30 במאי 2016 ופרשה ב-18 בנובמבר 2018
		כנסת 21 (2019)	אופוזיציה (ישראל ביתנו לא הצטרפה לממשלה)
		כנסת 22 (2019–2020)	אופוזיציה
		כנסת 23 (2020–2021)	אופוזיציה
		כנסת 24 (2021–2022)	קואליציה (חבר בממשלת בנט-לפיד)
		כנסת 25 (2022–2023)	אופוזיציה (ישראל ביתנו מחוץ לממשלת נתניהו)
סאלח סעד	המחנה הציוני/עבודה (מרכז-שמאל)	כנסת 20 (2017–2019) 3	אופוזיציה
עבדאללה אבו מערוף	חד"ש (הרשימה המשותפת, שמאל)	כנסת 20 (2015–2017)	אופוזיציה
עידיר כמאל מריח	כחול לבן / יש עתיד-תל"ם	כנסת 21 (2019)	אופוזיציה (כחול לבן לא בקואליציה)
		כנסת 22 (2019–2020)	אופוזיציה

אופוזיציה (יש עתיד-תל"ם, לא הצטרפו לממשלת האחדות)	כנסת 23 (2020–2021)		
אופוזיציה	כנסת 22 (2019–2020)	ג'אבר עסאקלה	חד"ש (הרשימה המשותפת)
אופוזיציה	כנסת 23 (2020–2021)		
קואליציה (ממשלת בנט-לפיד)	כנסת 24 (2021–2022)	עלי סלאחה	מרצ (שמאל)
קואליציה דה-פקטו	כנסת 21 (2019)	פטין מולא	הליכוד (ימין)
קואליציה (הליכוד בממשלת אחדות עד 2021)	כנסת 23 (2020–2021)		
אופוזיציה (הליכוד מחוץ לממשלה)	כנסת 24 (2021–2022)		
קואליציה (נכנס כח"כ במקום שר שהתפטר במסגרת החוק הנורווגי)	כנסת 25 (2023)	עפ"י עבד	הליכוד (ימין)

טבלה 2: מספר הצעות החוק שהגישו ח"כים הדרוזים לפי מעמדם הפוליטי (קואליציה / אופוזיציה) בכנסות ה'20 עד ה'25

חבר כנסת	סה"כ הצעות	בקואליציה	באופוזיציה
ג'אבר עסאקלה	43	0	43
חמד עמאר	96	13	83
עפ"י עבד	1	1	0
סאלח סעד	29	0	29
עלי סלאחה	19	0	19
עידיר מריח	14	0	14
פטין מולא	14	0	14
אכרם חסון	26	26	0
עבדאללה אבו מערוף	5	0	5
סה"כ	247	40	207

כפי שעולה מטבלה 1 חברי הכנסת הדרוזים פעלו במגוון מסגרות מפלגתיות מהימין (הליכוד, ישראל ביתנו), מרכז (כולנו, כחול לבן) ושמאל ציוני (העבודה, מרצ) ועד הרשימה המשותפת. עובדה זו מחדדת כי הייצוג הדרוזי אינו מקשה אחת, חלקם מייצגים מפלגות שלטון ימניות או מרכזיות המשריינות דרוזי כנציג המגזר הלא-יהודי ואחרים מייצגים מפלגות ערביות/שמאליות עם אג'נדה אזרחית-שוויונית, הדבר צפוי להתבטא בהבדלים בסדר היום שלהם.

מהטבלה עולה בבירור שבמהלך התקופה, ח"כים דרוזים רבים כיהנו באופוזיציה במשך חלק ניכר מזמנם. למעשה, רק שניים (חסון וסלאחה) היו כל כהונתם בקואליציה, ועוד שניים (עמאר ומולא) חילקו את זמנם בין קואליציה לאופוזיציה. כל האחרים (סעד, אבו-מערוף, מריח, עסאקלה) כיהנו לאורך כל כהונתם מהאופוזיציה. פירוש הדבר הוא שבממוצע ח"כ דרוזי בתקופה הנחקרת פועל יותר מעמדת מיעוט פרלמנטרי מאשר מעמד של קואליציה שלטת. גם כאשר כן כיהנו בקואליציה מעמדם של מרבית הח"כים הדרוזים היה של ח"כים בשורות האחוריות (backbenchers) כלומר ללא תפקידים ביצועיים בכירים. למעט שני מקרים יוצאי דופן איוב קרא (שר התקשורת אך לא נכלל בניתוח הכמותי) וחמד עמאר (שר במשרד האוצר לשנה אחת) רוב הח"כים הדרוזים לא נשאו בתפקידי שר או יושב ראש ועדה מרכזית וזהו נתון חשוב להבנת גבולות

ההשפעה. גם ח"כ מהקואליציה אם אינו בתפקיד ביצועי עשוי להיות מוגבל כמעט כמו ח"כ מהאופוזיציה שכן סדר היום נקבע בידי ראשי הקואליציה. מכאן עולה השאלה האם נוכל לזהות הבדל ממשי בין פעילות הח"כים הדרוזים בקואליציה לבין אלו שבאופוזיציה או אולי מגבלות הכוח משפיעות על כולם באופן דומה?

4.1 דפוסי חקיקה: כמה ואילו הצעות חוק בקואליציה מול אופוזיציה

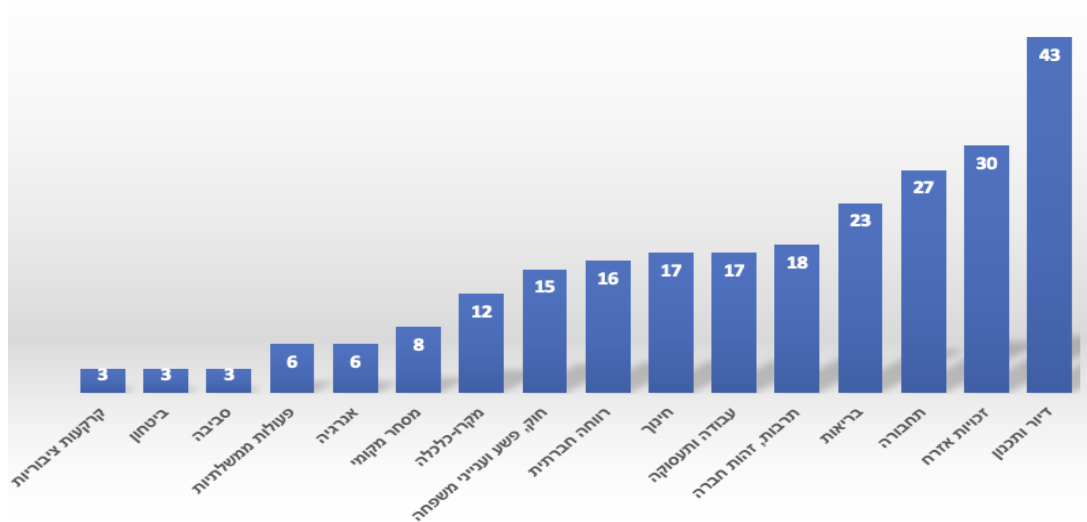
עוד לפני שניתחתי את הנתונים ההנחה שלי הייתה שחברי כנסת דרוזים נוטים להגיש יותר הצעות חוק כשהם באופוזיציה. זה הסתדר לי גם עם ההיגיון וגם עם מה שראיתי בספרות כשלא שייכים לקואליציה יש יותר חופש פעולה, פחות מחויבות להסכמות קואליציוניות ואפשר להעלות נושאים שנויים במחלוקת או כאלה שהממשלה מעדיפה לא לגעת בהם. מצד שני, שחבר כנסת נחשב חלק מהקואליציה הוא לרוב יותר מחושב ומרוסן בהגשת הצעות במיוחד אם הן עלולות להיתפס כביקורת על הממשלה שהוא חלק ממנה.

כשעברתי על הנתונים ההשערה שלי לא רק שאושרה היא אף התחזקה כי בעשר השנים האחרונות (2015–2025) חברי הכנסת הדרוזים שנכללו בעבודה זו הגישו 247 הצעות חוק פרטיות שבהן הופיעו כיוזמים ראשונים. מתוך כלל ההצעות, 207 הוגשו בעת שכיחנו באופוזיציה ורק 40 כשהיו חלק מהקואליציה. כלומר, 83.8% מההצעות החוק הוגשו בתקופת כהונתם באופוזיציה. נתון זה בולט במיוחד על רקע ממצאיהם של (Cavari et al., 2023) שלפיהם בכנסות ה'19 וה'20 כ-51% מההצעות החוק הפרטיות הוגשו על ידי חברי אופוזיציה, כ-20% על ידי חברי קואליציה בלבד ו-29% הוגשו במשותף. כלומר, בהשוואה למאזן הכללי שנמצא אצל כווארי ועמיתיו, המקרה של חברי הכנסת הדרוזים היחס הזה היה קיצוני עוד יותר. הממצא הזה גם מתחבר יפה למה ש- (Cavari et al., 2022) טוענים שחברי אופוזיציה מגישים הרבה יותר הצעות חוק גם אם ברור להם שסיכויי ההעברה נמוכים. לפעמים עצם ההגשה נועדה להציף נושא, להשפיע על השיח הציבורי או אפילו להעביר מסר לבוחרים. לעומת זאת, חברי קואליציה לרוב נוהרים יותר ומעדיפים להעביר הצעות בתיאום עם הממשלה או פשוט לא להגיש בכלל.

בטבלה 2 רואים את זה בצורה ברורה מאוד שכמעט כל הח"כים הדרוזים שפעלו מהאופוזיציה הגישו עשרות הצעות. לעומתם, כאלה שכיחנו רק בקואליציה הגישו הרבה פחות גם אם כיהנו לתקופה ארוכה יחסית. וזה לא רק בגלל זמן הכהונה גם כשמחשבים ממוצע שנתי רואים יתרון ברור לאופוזיציה. לדוגמה את חמד עמאר אולי הדוגמה הכי חזקה, הוא היה גם בקואליציה וגם באופוזיציה וכשהיה בקואליציה הוא הגיש 13 הצעות חוק, אבל כשהיה באופוזיציה המספר קפץ ל-83 הצעות חוק ויש כאן פער ענק. גם ג'אבר עסאקלה שהיה רק באופוזיציה הגיש 43 הצעות בזמן די קצר. לעומתם, עלי סלאלחה שהיה בקואליציה, הסתפק ב-19 הצעות. ועדיר מריח שפעלה מהאופוזיציה הגישה 14 הצעות חוק, לא מספר גבוה במיוחד אבל עדיין לא מעט יחסית למי שפעלה במפלגת אופוזיציה וכנראה בחרה להתמקד גם בזירה התקשורתית. מה שמעניין פה זה שהאופוזיציה לא דווקא פוגעת בפעילות הפרלמנטרית, להפך נראה שהיא דווקא מאפשרת יותר חופש להציף נושאים שחשובים לח"כים מהמיעוט הדרוזי. אבל מכאן עולה גם שאלה חשובה, האם הכמות באמת שווה ערך להשפעה? או שמדובר בעיקר ביוזמות הצהרתיות שאין להן סיכוי להתקדם בפועל? את זה אבדוק לעומק בהמשך העבודה גם דרך תוכן ההצעות וגם לפי ההקשרים הפוליטיים שלהן.

תרשים 1: התפלגות הצעות החוק של ח"כים דרוזים לפי נושא, בפילוח תקופות אופוזיציה מול קואליציה (2015–2025)

תרשים 1: התפלגות הצעות החוק של חברי הכנסת הדרוזים לפי נושא מדיניות (כנסת 20–25)

הערה: הנתונים מבוססים על קידוד ספר הקידוד הישראלי.

4.2 ניתוח תוכן וסדרי עדיפויות לפי נושא מדיניות

מעבר לספירה היבשה של כמות הצעות החוק ולשאלה באיזה צד של המפה הפוליטית עמדו חברי הכנסת הדרוזים (קואליציה או אופוזיציה) נראה לי שצריך לשים דגש גם על התוכן עצמו. כלומר, אילו תחומי מדיניות הם בחרו לקדם בפועל ולא פחות חשוב אילו תחומים הם לא קידמו. הבחירה לעסוק בנושא מסוים ולא באחר כמעט אף פעם לא מקרית או טכנית לגמרי. סדר היום של חברי כנסת במיוחד כאלה שמייצגים קבוצה מיעוט הוא לא רק עניין של השקפה אידאולוגית אלא גם כמו שטוענים כווארי ועמיתיו (2022) תוצאה של אילוצים מוסדיים, לחצים פוליטיים ותמריצים אלקטורליים (Cavari et al., 2022). מנקודת המבט הזאת, ניתוח התוכן של ההצעות יכול לעזור להבין איך מיעוט פוליטי מנווט בתוך מערכת שמנוהלת על ידי הרוב לפעמים תוך איזון עדין בין הרצון לייצג ציבור מאוד מסוים, לבין השאיפה להיתפס כלגיטימי ונוכח בזירה הפרלמנטרית הכללית.

במקרה של חברי הכנסת הדרוזים עולה דפוס די ברור שיש נטייה להימנע מהצעות חוק שעלולות להיתפס כעימות ישיר עם קווי היסוד של הממשלה ובמקום זה לקדם נושאים כלליים אבל כאלה שיש להם השפעה ישירה על יישובים דרוזיים. התופעה הזו מזכירה את הגישה של (Bachrach & Baratz, 1962) שדיברו על שני פניו של הכוח, לא רק היכולת להכריע אלא גם היכולת לקבוע מה ייכנס בכלל לדיון. כשנושא לא עולה זה לא בהכרח מתוך אדישות לפעמים אלה פשוט גבולות השיח. הניתוח כאן מבוסס על קידוד של 247 הצעות חוק של כלל חברי הכנסת הדרוזים בכנסות ה'20 עד ה'25 לפי קטגוריית "יוזם ראשון" בספר הקידוד הישראלי, מתוכם עולה בבירור סדר עדיפויות מסוים כפי שיוצג בהמשך.

התחום הבולט ביותר הוא תחום הדיור והתכנון עם 43 הצעות חוק יותר מ-17% מכלל היוזמות. הנתון הזה מתיישב עם מצוקות מוכרות ביישובים הדרוזיים, היעדר תוכניות מתאר מאושרות, מגבלות על קרקעות מדינה והשלכות חוק קמיניץ שנתפס כמכביד ומדכא במיוחד. ח"כים כמו אכרם חסון וחמד עמאר פעלו לשינוי המדיניות לעיתים תוך ניסוח ההצעות במונחים כלליים ולא עדתיים, מהלך שמאפשר להפחית התנגדות פוליטית ולשדר מסר אוניברסלי. תמרון זה עשוי לשקף צורת הכלה סימבולית שבה אינטרס

קבוצתי ממוסגר בתוך שפה ניטרלית לכאורה. הקטגוריה השנייה בגודלה היא זכויות אזרח הכוללת 30 הצעות חוק (12.1%) שרובן הגיעו מהאופוזיציה. בלטו כאן ניסיונות לשנות את חוק הלאום או לפחות להכניס אליו עקרון של שוויון וגם הצעות לעגן בחוק את המעמד של המיעוט הדרוזי כמשרת במדינה. חלק מהן כמו היוזמה של עמאר להשוות זכויות למשרתי ביטחון בני מיעוטים כנראה לא נועדו באמת לעבור אלא יותר כדי להעלות תודעה ציבורית. זה בדיוק מה ש-Cavari et al., 2023 קוראים לו חקיקה סימבולית כשמשמשים בהצעת חוק כדי ליצירת נרטיב ולא בהכרח לשם השגת תוצאה פרקטית.

תחום התחבורה קיבל 27 הצעות חוק (10.9%), רובן עסקו בשיפור הנגישות ליישובי פריפריה חלקם דרוזיים וברוב המקרים הניסוחים היו כלליים. תבנית דומה חזרה גם בתחום הבריאות (23 הצעות 9.3%) עם הצעות לחיזוק הרפואה בפריפריה, פתיחת מרפאות חדשות והרחבת סל התרופות. בשני התחומים רואים בחירה ברורה בגישה אוניברסלית להיטמע בשיח כלל ישראלי בלי לוותר על הממד המקומי. תחום נוסף שבלט הוא תרבות, זהות וחברה (18 הצעות 7.3%) שבו בולטים ח"כים שפעלו להכרה בחגים דרוזיים, הנצחת מורשת העדה והנגשת תכנים זהותיים במערכת החינוך. כאן בלטו במיוחד מריח ועסאקלה שפעלו להכללת הממד התרבותי של העדה בתוך מרחב השיח הלאומי אך תוך הימנעות מיצירת חיץ בין דרוזי לישראלי.

בתחומי החינוך והתעסוקה שכל אחד מהם כלל 17 הצעות (6.9%) עלו יוזמות לשילוב טוב יותר של האוכלוסייה הדרוזית בין אם בשוק העבודה ובין אם בהשכלה הגבוהה. ח"כים ממרצ וחד"ש הדגישו שוויון זכויות, לעומת נציגי ימין כמו ישראל ביתנו הדגישו קידום תעסוקה למשרתי צה"ל בני מיעוטים. הפער הזה מראה איך אידיאולוגיה משחקת תפקיד גם כשמדובר באותה עדה. בתחום הרווחה (16 הצעות, 6.5%) הופיעו נושאים כמו תמיכה לקשישים, מוגבלויות ומשפחות מוחלשות. חלק מההצעות כווננו ישירות לצרכים של הדרוזים אבל הניסוח היה ניטרלי ככל הנראה הרחבת התמיכה הפוליטית והצגת ההצעות כלא פוליטיות. לבסוף, תחומים כמו חוק, פשע וענייני משפחה, מקרו-כלכלה, אנרגיה, מסחר, סביבה, ביטחון זכו לייצוג נמוך במיוחד. מה שבאמת בולט הוא הנוכחות הדלה של יוזמות בתחום הקרקעות נושא שבדרך כלל נחשב רגיש במיוחד עבור החברה הדרוזית. זה דווקא מתחבר למה שטענו (Bachrach & Baratz, 1962) לפיה לעיתים דווקא ההיעדר הוא בעל משמעות פוליטית כלומר בחירה לא לגעת בנושא מהווה אסטרטגיה של אי-החלטה שנובעת מחשש להשלכות פוליטיות או מחוסר אמון בהיתכנות קידום הנושא בתוך המערכת.

בסיכום חלק זה ניתן לומר כי ההצעות לא רק משקפות את סדרי העדיפויות של נבחרי הציבור הדרוזים אלא גם את מבנה ההזדמנויות והחסמים המוסדיים שמעצבים את פעולתם. הנטייה להציע הצעות אוניברסליות בנושאים מקומיים וההימנעות מנושאים רגישים מדגישות את הדינמיקה הכפולה שבה הם פועלים כחלק מהמערכת אך לעיתים גם בשוליה.

4.3 יוזמות מהותיות לעומת הצהרות רטוריות - האם העדה מקבלת מענה?

כדי לבדוק אם חברי הכנסת הדרוזים מקדמים נושאים מהותיים לעדה או רק מספקים הצהרות רטוריות בחנתי מקרים בולטים שבהם נושאים הקשורים לעדה עלו לסדר היום ומה קרה בפועל והתמונה מורכבת כי היו ניסיונות אמיתיים לשנות אבל בפועל ההישגים היו דלים יחסית והמסר היה בעיקר סמלי והצהרות שלא תורגמו למדיניות.

אין אירוע פרלמנטרי שטלטל את העדה הדרוזית יותר מחוק הלאום (2018). החוק אמנם עבר ברוב דחוק ביולי אותה שנה אבל בעיני רבים החוק שבר את נוסחת ה-"שוויון תמורת נאמנות" שהתגבשה מאז קום

המדינה (חדשות הכנסת, 2018a). חוק זה בהעדר אזכור עקרון השוויון עורר מחאה עזה בקרב הדרוזים שחשו שפועלם ונאמנותם למדינה נענו בפגיעה במעמדם האזרחי (פלג ועמיתיו, 2018). אבל המציאות הייתה פחות דרמטית כי הכנסת לא הסכימה לפתוח את החוק, ובג"ץ 5555/18 דחה את כל 15 העתירות והותיר את הנוסח המקורי על כנו בלי המילה שוויון (ויקיפדיה, ללא תאריך-a). מיד לאחר העברת החוק בקריאה סופית ביולי 2018, שלושה ח"כים דרוזים חברו כאמור לעתירה תקדימית לבג"ץ נגד החוק שהם ח"כ חסון (כולנו, קואליציה), ח"כ עמאר (ישראל ביתנו, שאחרי 4 חודשים פרשה מהקואליציה) וח"כ סאלח סעד (העבודה, אופוזיציה). צעד זה כשלעצמו חריג ומעיד עד כמה ראו בנושא זה עניין מהותי לעדתם עד כדי נכונות לערער על משמעת סיעתית (אזולאי, 2018).

מאז החודשים הראשונים של הכנסת ה-20 (מאי–יוני 2015) הונחו על שולחן הכנסת סדרה של הצעות חוק יסוד פרטיות שביקשו לעגן במפורש את עקרון השוויון. חלקן הציגו חוק יסוד חדש (למשל פ/208/20 "כבוד האדם וחירותו (תיקון - שוויון וחופש ביטוי ומחשבה)" (עמ' 70), פ/806/20 "שוויון האוכלוסייה הערבית" (עמ' 70), פ/1168/20 "שוויון ושותפות אזרחית מלאה" (עמ' 70), ואחרות ניסו לתקן חוקי-יסוד קיימים כגון (פ/2556/15) "כבוד האדם וחירותו (תיקון - הוספת עקרון השוויון)" (עמ' 76) או הצעת חוק (פ/5774/20) "ישראל - מדינת הלאום של העם היהודי (תיקון - הוספת שוויון זכויות לכלל אזרחי המדינה)" (עמ' 74). רוב היוזמות נוסחו בידי ח"כים מהרשימה המשותפת, מרצ והמחנה הציוני שישבו אז באופוזיציה בעוד מיעוטן נכתבו או קיבלו חתימות גם ממפלגות מרכז וימין. דוגמה בולטת היא ח"כ בני בגין (ליכוד) שהציע לתקן את "הצעת חוק יסוד: ישראל - מדינת הלאום של העם היהודי (תיקון - הוספת מחויבות לשוויון זכויות)" (עמ' 73) (שני, 2020). והשר הדרוזי איוב קרא (ליכוד) הצביע בעד חוק הלאום ולא חתם על הצעת תיקון (Toi Staff, 2018).

לעומת זאת, בממשלת האחדות ה-35 (2020–2021) לא מונה אף שר דרוזי ולא קודמה חקיקה כלשהי לתיקון חוק הלאום (ויקיפדיה, ללא תאריך-b). מהאופוזיציה המשיכה ח"כ ע'דיר מריח (יש עתיד) לנאום נגד החוק, דבר שהוביל לעימות פומבי עם יו"ר הקואליציה מיקי זוהר ותפס כותרות לשם ימים אחדים (פוקס ואזולאי, 2020) במקום זאת בחרה הממשלה במהלך סימבולי, הצעה (פ/1728/23) "חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו (תיקון מס' 2) (הזכות לשוויון)" (מאגר החקיקה הלאומי, 2023), הוצעה על ידי כמה ח"כים קואליציוניים יהודים כהצעת פשרה אך אפילו זה לא התקדם ונעצר בוועדת החוקה. לבסוף במקום חקיקה הממשלה הקימה צוות מיוחד לבחינת בעיות העדה הדרוזית שביקש להרחיב את תקציבי הפיתוח במתכונת תכנית 922 אך לא נגע בחוק-היסוד. לבסוף, כפי שמדגישים (Soroka & Wlezien, 2009) החוליה הקריטית בדמוקרטיה איננה רק ייצוג סמלי או בחירות אלא השאלה האם העדפות הציבור מתורגמות למדיניות בפועל. המקרה הדרוזי ממחיש את הפער הזה וכיצד גם נוכחות פוליטית אינה מבטיחה תרגום של העדפות ציבוריות למדיניות קונקרטית.

בסערת חוק הלאום ובשיא המחאה הדרוזית עברה באותה תקופה הצעת עמאר לחוק "יום ציון לאומי לתרומתה של העדה הדרוזית", חוק סמלי גרידא אך קיבע הכרה רשמית בתרומת העדה לביטחון המדינה (מאגר החקיקה הלאומי, 2018). ציר הזמן הזה מראה כי כאשר נציגי הדרוזים מחזיקים בעמדת מיקוח הם מסוגלים לתרגם את ייצוגם להישגים ולו סמליים או נקודתיים ובכך להפגין היענות מדינית (responsiveness) במובן שמגדירים של (Soroka & Wlezien, 2009).

לצד יוזמות שניסו באמת לשנות מדיניות היו גם הצעות חוק שחברי כנסת דרוזים יזמו או היו שותפים להן בעיקר ממניעים סמליים, הצהרה פוליטית יותר מאשר ניסיון חקיקתי מעשי. כך לדוגמא, ח"כ ג'אבר

עסאקלה (רשימה משותפת, כנסת 23) היה שותף להצעת חוק הכנסת (פ/23/1963) (תיקון – חוות דעת בעניין השלכות חקיקה על השוויון), התש"ף-2020 (מאגר החקיקה הלאומי, 2020) שנועדה לחייב כל חקיקה בליווי חוות דעת על השלכותיה על השוויון בין יהודים לערבים. ההצעה הונחה על שולחן הכנסת אך לא קודמה ונותרה בגדר אמירה עקרונית. לעומתו, ח"כ פטין מולא מצד השני של המפה הפוליטית, יזם את הצעת חוק העדה הדרוזית, התשפ"ב-2021 (פ/24/2592) שניסתה לעגן בחוק את חובת המדינה לפיתוח תחומי החיים של העדה הדרוזית (מאגר החקיקה הלאומי, 2021). גם הצעה זו לא נדחתה אך נתקעה בשלב ההכנה לקריאה ראשונה ולא המשיכה הלאה. בשני המקרים החקיקה שימשה יותר כאמירה ציבורית לשדר מחויבות, לעורר הד ציבורי ואולי לייצר תחושת נוכחות גם בלי סיכוי ממשי להפוך לחוק.

מעבר להצעות החוק, ח"כים דרוזים עשו לא מעט רעש מעל הדוכן ובתקשורת. ח"כ סאלח סעד תקף את חוק הלאום בחריפות טען שהוא הופך את הדרוזים אזרחים סוג ב', החוק פוגע ומשפיל ועוד אמירות אחרות (לוקש וכהן, 2018). ח"כית מריח כאשת תקשורת מנוסה ניצלה כלי זה, היא הופיעה תכופות בתקשורת הישראלית והבינלאומית כדי לדבר על מודל ההשתלבות הדרוזי ועל הפגיעה שחשה מחוק הלאום ובכך העלתה מודעות ציבורית לנושא (Rasgon, 2019; חדשות הכנסת, 2019). אלה רק שתי דוגמאות מתוך רבות אחרות ולא כללתי כאן את כל ההתבטאויות או את כל חברי הכנסת הדרוזים שהתייחסו לנושא.

אבל מנקודת מבט מדיניותית חשוב לומר ביושר שההשפעה של נאומים, פוסטים וראיונות הייתה בעיקר על דעת הקהל ופחות על חקיקה בפועל. כמו בתיאוריית מחזור הקשב של דאונס (Downs, 1972), ברגעי שיא כמו בקיץ 2018 אחרי העברת החוק הייתה הפגנת ענק של העדה, סיקור תקשורתי רחב וגם הפוליטיקאים התגייסו אבל כשהגל הציבורי נרגע גם הכנסת חזרה לשגרה. אמנם בכנסת ה-23 עלתה לפחות הצעת חוק אחת לתיקון החוק (של יש עתיד) אבל היא נדחתה בקריאה טרומית ובכנסת ה-24 לא התקיים דיון בכלל. בפועל, הרבה מההתבטאויות היו תגובתיות ניסיון לשקף את תחושת הציבור הדרוזי אבל לא הצליחו לייצר המשכיות שתוביל לשינוי חקיקה אמיתי.

אחד הממצאים האיכותניים הבולטים הוא שהיכולת של ח"כ דרוזי לקדם עניינים עדתיים לא תלויה רק בשאלה אם הוא בקואליציה או באופוזיציה אלא גם בזהות המפלגתית שלו. נציגים ברשימה המשותפת כמו אבו מערוף ועסאקלה לא התמקדו ביוזמות חקיקה שמכוונות לעדה הדרוזית דווקא, אלא פעלו בעיקר לקידום סדר יום אזרחי כללי. נושאים של זכויות אדם, בריאות, רווחה וחתירה לשוויון בין יהודים לערבים. אבו מערוף למשל שהיה רופא בהכשרתו, קידם שורת הצעות בתחומי הבריאות והזכויות החברתיות ללא הבחנה עדתית. גם בנאומיו התמקד במסרים של סולידריות כלל-ערבית ויהודית-ערבית ולא העלה דרישות ייחודיות בשם הדרוזים ייתכן מתוך רצון שלא לבדל את העדה מהמאבק של כלל הציבור הערבי.

לעומת זאת, ח"כים דרוזים בימין-מרכז בכנסות 20-25 כמו אכרם חסון (כולנו/ליכוד), חמד עמאר ופטין מולא (ישראל ביתנו) השתמשו ברטוריקת "ברית הדמים" והדגישו נאמנות לצה"ל ומצפים לתמורה ממשלתית (חדשות הכנסת, 2018b; עזרן, 2024; גרובר, 2018). הלחץ הזה נשא פרי כשהח"כ הדרוזי חמד עמאר כחלק מקואליציית 2021 וכסגן שר האוצר מטעם ישראל ביתנו היה בין מובילי החלטת ממשלה 716, תכנית חומש לפיתוח היישובים הדרוזיים בהיקף של כ-3.3 מיליארד ש"ח (משרד ראש הממשלה, 2021). אך ב-2024 התריע עמאר כי התכנית מוקפאת בפועל מאחר שהתקציבים שאושרו לא קיבלו עיגון מחייב בספר התקציב לשנה זו והמימון טרם הובטח בפועל (שלמן, 2024). כשהם באופוזיציה אותם ח"כים נוטים לאמץ שיח ביקורתי יותר (אזולאי, 2018). כלומר, הן ההשתייכות הקואליציונית והן הזהות המפלגתית משפיעות על הסגנון בין פעילות שקטה מאחורי הקלעים לבין ביקורת פומבית.

עידיר מריח עשתה היסטוריה כשהפכה ב-2019 לאישה הדרוזית הראשונה בכנסת, וכניסתה סימנה פריצת דרך מגדרית ועדתית כאחת. אך כשבוחנים את הפעילות הפרלמנטרית שלה לעומק בעיקר הצעות החוק שהניחה התמונה מורכבת יותר. אף אחת מ-14 הצעות החוק שיזמה לא עברה אפילו את שלב הקריאה הטרומית ורובן נותרו בגדר הצהרה בלבד. ההצעות עסקו בעיקר בנושאים דרוזיים ולא בנושאים מגדריים והסטטוס שלהן מעיד על היעדר השפעה חקיקתית ממשית. עם זאת, עצם נוכחותה הדיבור הפומבי שלה והדגש על שילוב נשים בעדה, העניקו חשיפה ומודל לחיקוי גם אם לא תרגום מעשי למדיניות.

המקרה של איוב קרא ממחיש קצה אחר של הספקטרום הדרוזי בכנסת לא של ייצוג סמלי אלא של ויתור גלוי על ייצוג מהותי. למרות שניהן כשר תקשורת ולמרות עמדתו בממשלת נתניהו בזמן העברת חוק הלאום, איוב קרא לא יזם אף הצעת חוק פרטית הקשורה לעדה הדרוזית ואף הצביע בעד החוק, שזכה לביקורת חריפה בקרב בני העדה. בראיון טלוויזיוני אמר במפורש: "אז מה, אני נציג הדרוזים? [...] אני נציג הממשלה" והוסיף כי "מי שהביא אותי לעמדות הכוח זה הליכוד וראש הממשלה, ולכן אני חייב לו ולליכוד את כל דבר" מדבריו הוא לא חייב לעדה הדרוזית, קרא אף הצהיר שגם אם לא יעריכו בעדה הדרוזית הוא לא מחכה לזה (אופירה וברקוביץ', 2018). דבריו מדגימים בחירה אסטרטגית של נציג מיעוט אשר בוחר בזהות פוליטית ממלכתית ובנאמנות אישית לראש הממשלה גם במחיר התרחקות מבני עדתו.

המשמעות של הדברים מחריפה עוד יותר כשמתחשבים בכך שקרא כיהן כחבר כנסת במשך כארבע שנים (בכנסת ה-20 ובפרק קצר בכנסת ה-23) ובמקביל שימש כשר בלי תיק וכשר התקשורת במשך שנתיים. כלומר, הייתה לו אפשרות ממשית להציב נושאים על סדר היום הציבורי אך הוא בחר שלא להשתמש בכוח הזה, לא במסגרת פרלמנטרית ולא במישור הממשלתי. זו בדיוק הדוגמה ש-(Shpaizman, 2022) מתארת, שר שמחזיק בכוח להציב נושאים על סדר היום אך בוחר שלא להשתמש בו בין אם מטעמי נאמנות פוליטית, חישובי קידום אישי או חוסר עניין ממשתי בתחום עיסוקו.

5. דיון

בהתבסס על הנתונים הסופיים 247 הצעות חוק שהוגשו על ידי חברי הכנסת הדרוזים בין השנים 2015 ל-2025, עולה תמונה מורכבת של ייצוג פוליטי מחד והשפעה מוגבלת מאידך. לצד נוכחות כמעט קבועה של נציגים דרוזים בכנסת ולעיתים גם בתפקידי ממשל, קשה להתעלם מהפער בין הנראות לבין היכולת המעשית לחולל שינוי מדיניות משמעותי עבור העדה.

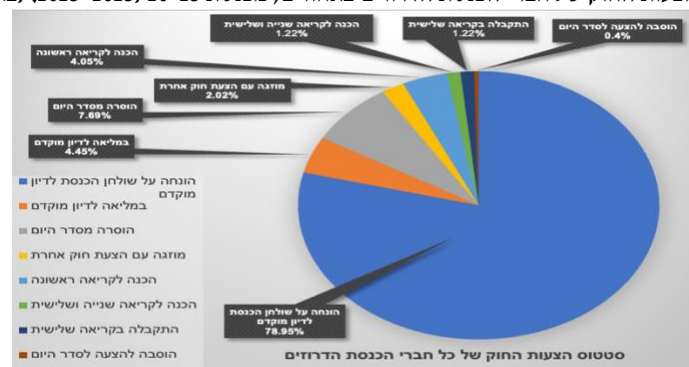
ראשית, הנתונים ממחישים ייצוג תיאורי חזק כי חברי הכנסת הדרוזים הגיעו ממגוון סיעות, ייצגו עמדות שונות ופעלו גם בקואליציה וגם באופוזיציה. נושאים מהותיים לעדה כמו בעיות דיור, אפליה בתקצוב, חוק הלאום והזהות הדרוזית הועלו לסדר היום שוב ושוב. עם זאת, ניתוח של סטטוס ההצעות (טבלה 3 ותרשים 2) מגלה כי כ-79% מההצעות החוק נעצרו כבר בשלב הראשון של "הנחה על שולחן הכנסת לדיון מוקדם". רק כ-1.2% מההצעות (3 מתוך 247) צלחו את כל שלבי החקיקה והפכו לחוק, מתוכן רק שתיים היו הצעות חוק פרטיות של חברי כנסת דרוזים ואחת הייתה ממשלתית. כלומר, שיעור ההצלחה של הצעות החוק הפרטיות שיזמו ח"כים דרוזים עמד על כ-0.8% בלבד, שיעור נמוך משמעותית מן הממוצע הכלל פרלמנטרי. במאמר של (Cavari et al., 2023) מצאו כי בכלל הכנסת כ-4%-3% מה-PMB מתממשות וכ-13% מן ההצעות שמגיעות בכלל לסדר היום. גם בהשוואה לסטנדרט הלא גבוה של הצעות חוק פרטיות בישראל הסיכוי של יוזמה דרוזית להפוך לחוק נמוך באופן משמעותי וקטן בערך בשליש. נתון זה מחזק את הטענה

שהצעות החוק פרטיות של הח"כים הדרוזים משמשות בראש ובראשונה כלי סימבולי להצבת נושאים ופחות מנגנון אפקטיבי לשינוי מדיניות בפועל. וזה בדיוק מחזק את מה שטוענים (Cavari et al., 2023) שבישראל הצעות חוק פרטיות הן לרוב אמצעי סימבולי להצבת נושאים ולא באמת כלי שינוי מדיניות

טבלה 3: סטטוס הצעות החוק של חברי הכנסת הדרוזים, מכנסת 20-25 (2015–2025) (במונחי מספר ואחוז מכלל 247 ההצעות)

סטטוס הצעות החוק של כל חברי הכנסת הדרוזים	מספר פעמים	אחוז מכלל 247 ההצעות
הונחה על שולחן הכנסת לדיון מוקדם	195	78.95
במליאה לדיון מוקדם	11	4.45
הוסרה מסדר היום	19	7.69
מוזגה עם הצעת חוק אחרת	5	2.02
הכנה לקריאה ראשונה	10	4.05
הכנה לקריאה שנייה ושלישית	3	1.22
התקבלה בקריאה שלישית	3	1.22
הוסבה להצעה לסדר היום	1	0.4
סה"כ	247	100

תרשים 2: שלבי התקדמות של הצעות החוק של חברי הכנסת הדרוזים באחוזים, מכנסת 20-25 (2015–2025) (באחוזים מתוך כלל ההצעות)

פער זה מחדד את ההבחנה בין הצבת נושאים לבין מימושם. הח"כים הדרוזים במיוחד אלה שבאופוזיציה הצליחו להציב נושאים שנויים במחלוקת למשל הדרישה להכיר בישראל כמדינת כל אזרחיה או הדרישה לתקן את חוק הלאום אך ללא סיכוי ממשי להעברה. לעומתם, ח"כים דרוזים בקואליציה כמו חמד עמאר פעלו לרוב בגישה זהירה תוך ניסיון להביא הישגים נקודתיים דרך שיתופי פעולה שקטים. בשני המקרים, התוצאה נותרה מוגבלת או בשל היעדר תמיכה פוליטית רחבה או בשל אילוצי משמעת קואליציונית. זוהי במידה רבה המחשה לדילמה של מיעוט נאמן, מיעוט שמשתלב במערכת מתוך הזדהות אך נדרש לוותר על חלק מדרישותיו כדי לשמר את הברית עם הרוב. בנוסף, ישנם תחומים שהח"כים הדרוזים כלל לא ניסו להעלות ככל הנראה מתוך תחושת טאבו פוליטי. היעדר זה מתיישב עם מושגי החלטה של (Bachrach & Baratz, 1962) עצם ההימנעות מדיון מלמדת על גבולות השיח הפוליטי המקובל.

גם הקשר הקואליציוני משפיע באופן ניכר על רמת ההיענות לדרישות העדה. כך למשל, ממשלת נתניהו ב-2018 לא נענתה למחאת הדרוזים סביב חוק הלאום למרות המעורבות הפעילה של כל נציגי העדה (למעט איוב קרא). לעומת זאת, ממשלת בנט-לפיד (2021–2022) שכללה קואליציה הטרוגנית עם שותפות יהודיות וערביות הקפיאה את חוק קמיניץ והעבירה תקציבי פיתוח ליישובים הדרוזיים. נראה כי ככל שהממשלה מגוונת יותר אידאולוגית ואתנית כך עולים הסיכויים של מיעוטים לקבל מענה גם אם מוגבל.

בסיכום, ניתן לזהות מספר תובנות עיקריות. ראשית, ייצוג תיאורי חשוב ככל שיהיה אינו מבטיח השפעה מהותית. שנית, חברי הכנסת הדרוזים אמנם שיקפו את צורכי העדה בנאומיהם ובהצעותיהם אך לרוב נבלמו בשלב מוקדם או נאלצו להסתפק בהישגים מוגבלים. שלישית, המערכת הפוליטית בישראל מציבה חסמים מבניים בפני מיעוטים במיוחד כאשר הם אינם מהווים לשון מאזניים פוליטית. כדי להגדיל את ההשפעה המעשית ייתכן שיידרשו בעתיד אסטרטגיות חדשות שיכללו שיתופי פעולה חוצי מגזרים ונכונות לנהל מאבקים פוליטיים ממושכים גם בתוך הקואליציה. האתגר המרכזי כעת הוא תרגום ההזדהות של הדרוזים עם המדינה ונכונותם להשתלב בה להשפעה אמיתית על מדיניות, השפעה שתיתן מענה לפערים הכלכליים, לתחושת ההדרה ולשאיפה לשוויון אזרחי מהותי.

6. תרומת העבודה לשיח האקדמי ולספרות הקיימת

בעבודה הזו זיהיתי קשרים ברורים בין המקרה הדרוזי לבין שאלות תיאורטיות רחבות בספרות האקדמית על ייצוג, סדר יום פוליטי והצעות חוק פרטיות. תוך כדי תהליך הכתיבה ראיתי עד כמה המקרה של חברי הכנסת הדרוזים מצליח לאשש ממצאים קיימים וגם להוסיף נדבך מקומי, עדכני ומורכב יותר לדיון התיאורטי. לדוגמה, המקרה של השר איוב קרא שלא יזם חקיקה דרוזית ואף הצהיר בעצמו שהוא מייצג את הממשלה ולא את העדה ממש מדגים את מה שנטען במאמר (Shpaizman, 2022) ששרים בישראל נוטים לוותר על קביעת סדר יום עצמאי בגלל אילוצים קואליציוניים או נאמנות אישית לראש הממשלה. גם במאמר של (Shpaizman & Cavari, 2023) על אחריות משותפת בקבינט מקבלת חיזוק מהמקרה הזה כי לפעמים בכלל לא צריך לחץ פורמלי השר בעצמו מיישר קו עם ההנהגה.

העבודה שלי גם מאוד מתכתבת עם מה שכתבו (Green-Pedersen & Walgrave, 2020) ו-(Green) Pedersen & Mortensen, 2010) על הצבת נושאים על סדר היום. ההצעות של חברי הכנסת הדרוזים עוסקות בנושאים חשובים אבל כמעט לא מצליחות להתקדם. זה מראה איך הצעה היא לפעמים רק סימן של נוכחות ולא בהכרח צעד שיוביל למדיניות אמיתית, זה בלט במיוחד כשהם באופוזיציה שם 84% מההצעות הוגשו כפי שחווה מודל קביעת סדר היום שלהם.

דרך אחרת להסתכל על זה היא דרך הרעיון של (Bachrach & Baratz, 1962) על "כוח דרך אי-החלטה" בעבודה שלי אני מראה איך נושאים בוערים כמו שוויון בחוק הלאום או חוק קמיניץ לא קיבלו מספיק ביטוי בהצעות חוק למרות החשיבות שלהם. זו לא בהכרח בחירה מקרית כי לפעמים זו תוצאה של פחד, אילוצים פוליטיים או תחושה שאין בכלל טעם לנסות. זה בדיוק מה שהם מכנים mobilization of bias מנגנונים סמויים שמונעים מנושא להיכנס לדיון. במהלך העבודה זיהיתי התאמה ברורה למודל של מחזור הקשב שתיאר (Downs, 1972). המקרה של חוק הלאום ממחיש את זה כמעט שלב אחר שלב מהתפרצות רגשית ומחאה דרך דעיכה הדרגתית ועד העלמות מהשיח. אבל אני הוספתי גם זווית מוסדית שלא רק הקהל איבד עניין אלא שגם הכנסת עצמה לא הצליחה או לא רצתה לשמר את הנושא במרכז סדר היום. גם ההבחנה בין ייצוג סמלי לייצוג מהותי כמו שכתבו עליה (Lavi et al., 2024) קיבלה אישוש חזק. המקרה של ע'דיר מריח למשל מדגים איך אפשר להיות פורצת דרך ברמה התקשורתית אבל בלי כמעט השפעה פרלמנטרית ממשית. זה ממש שיקוף של הפער בין תחושת גאווה ציבורית לבין מדיניות בפועל.

גם הממצאים שעלו בעבודה מחזקים את מה שטוענים (John et al., 2014) בנוגע לאופן שבו משמעת מפלגתית משפיעה על סדר היום של חברי פרלמנט ובמיוחד כאלה המשתייכים לקבוצות מיעוט. במקרה הישראלי כמו

בבריטניה ניתן לראות כיצד חברי כנסת דרוזים הפועלים מתוך מפלגות שלטון נוהרים מלהעלות יוזמות חקיקה שמזוהות באופן מובהק עם העדה במיוחד כשמדובר בנושאים רגישים או נפיצים כמו חוק הלאום. במקרים כאלה הם נוטים להסתפק בהצעות כלליות או נמנעים מלעסוק בנושא כדי שלא להיתפס כבלתי ממלכתיים או כמי שמערערים על הקונצנזוס. בכך מתחזקת התובנה שפעולה פרלמנטרית גם מצד מיעוט שמשלב במיינסטרים מוגבלת על ידי לחצים פנימיים של המפלגה והמערכת הקואליציונית כולה.

השתמשתי במסד הנתונים של CAP-IL (Cavari et al., 2022) כדי לנתח את ההצעות גם לפי נושא, גם לפי מצב חקיקתי וגם לפי שיוך קואליציוני. כך בעצם הראיתי איך אפשר לקחת דאטה יבש ולהפוך אותו לכלי שמסביר דפוסי ייצוג עמוקים בעיקר בקרב מיעוטים. בנוגע לשימוש בהצעות חוק פרטיות הממצאים שלי מחזקים את מה שטוענים (Cavari et al., 2023) שמדובר בכלי שיש לו הרבה יותר ערך סימבולי מאשר סיכוי ממשי לעבור חקיקה. במקרה של הח"כים הדרוזים זה אפילו חד יותר רק 1% מההצעות הפכו לחוק וזה אומר הרבה על האופי הפוליטי של הכלי הזה. בהיבט ההשוואתי, העבודה שלי משתלבת גם עם מה שכתבה כעביה (2022) על ייצוג של החברה הערבית ומוסיפה פרספקטיבה של מיעוט נאמן לממסד. כלומר, גם כשחבר כנסת דרוזי משתלב במפלגה שלטת זה לא מבטיח השפעה אמיתית על סדר יום ולפעמים זה אפילו מחליש את היכולת להציב דרישות.

לבסוף, העבודה מתחברת גם למודל התרמוסטטי של Wlezien ולמסקנות של (Soroka & Wlezien, 2009) וגם (Traber et al., 2022) כשאני מדגיש איך קיימת אי הלימה ברורה בין העדפות של הציבור הדרוזי לבין מדיניות הממשלה בפועל. ההצעות מוגשות אך לא מתקבלות וזה מחזק את התחושה שיש ייצוג בלי השפעה.

7. הצעות למחקרי עתיד

העבודה הזו עסקתי במעמדם הפרלמנטרי של חברי הכנסת הדרוזים אך במהלך התהליך עלו שאלות נוספות שיכולות להוות בסיס למחקרי המשך. אחת מהן היא האם הדפוס שזיהיתי כאן שימוש נרחב בהצעות חוק פרטיות כפעולה סימבולית מאפיין גם חברי כנסת מקבוצות מיעוט אחרות כמו החברה הערבית-מוסלמית או קבוצות שוליים חברתיות אחרות. מחקר השוואתי כזה יוכל לבחון האם גם בקרב קבוצות נוספות קיימת תופעת הצעות חוק ללא מדיניות ובאיזו מידה זהו כלי אסטרטגי להצבת נושאים על סדר היום.

כיוון נוסף למחקר עתידי הוא לבחון את השפעתה של משמעת מפלגתית על חופש הפעולה של נציגי מיעוט בתוך מפלגות גדולות. הקשר שזיהיתי בין ממצאי לבין (John et al., 2014) לגבי המערכת הבריטית פותחת פתח למחקר השוואתי רחב יותר שיבדוק האם גם במדינות אחרות נציגי מיעוט בתוך מפלגות שלטון נדרשים ליישר קו עם האג'נדה המפלגתית גם במחיר של ויתור על קידום סדר יום עדתי או קהילתי. בהקשר זה, מעניין לבדוק האם התופעה שתיארת של התאמה לקו המפלגתי גם במחיר ויתור על נושאים עדתיים מתקיימת גם במדינות פרלמנטריות אחרות. לדוגמה, הממצאים של (John et al., 2014) לגבי בריטניה עשויים לשמש בסיס למחקר השוואתי שיבחן האם גם שם נציגי מיעוט בתוך מפלגות גדולות מוגבלים ביכולת לקדם מדיניות שמבטאת את צרכי קהל הבוחרים ששלח אותם.

בנוסף, כדאי לשלב במחקר המשך נקודת מבט פנימית יותר, כיצד הציבור הדרוזי עצמו תופס את נבחריו, האם הם נתפסים כמקדמי אינטרסים של העדה או כנציגים שהשתלבו במערכת אך איבדו קשר עם צרכיה. שילוב של סקרים כמותיים וראיונות עומק יכול לשפוך אור על פערי תפיסה אלה ולתרום להבנה רחבה יותר של מושג הייצוג. לבסוף, חשוב לבחון את זירת ההשפעה מחוץ לכנסת כלומר את העשייה הביורוקרטית

המוסדית והיומיומית של נבחרי הציבור מול משרדי הממשלה, תקציבים וועדות בין-משרדיות וכו'. מחקר כזה יכול לבדוק האם ייצוג אפקטיבי של קבוצות מיעוט מתרחש דווקא מחוץ למליאה ומהם גבולות ההשפעה של חברי כנסת בדרגים הביצועיים.

8. סיכום

בעבודה הזו בחנתי שתי שאלות מרכזיות: האם חברי הכנסת הדרוזים מקדמים נושאים מהותיים לעדה או בעיקר הצעות סימבוליות, והאם דפוס הפעולה שלהם משתנה כשהם בקואליציה לעומת כשהם באופוזיציה. בדקתי את זה דרך ניתוח של הצעות החוק שהוגשו על ידי חברי הכנסת הדרוזים מהכנסת ה-20 (2015) ועד הכנסת ה-25 (יוני 2025). תוך שילוב בין ניתוח כמותי ואיכותני בדקתי אם הן קידמו מדיניות אמיתית שתואמת את הצרכים של העדה או שנשארו בעיקר ברובד הסמלי והצהרתי. בנוסף, ניסיתי להבין אם יש הבדל בדפוס הפעולה שלהם כשהם בקואליציה לעומת כשהם באופוזיציה גם מבחינת התכנים וגם מבחינת סוג ההצעות שהעלו.

מהנתונים עולה שרוב ההצעות של חברי הכנסת הדרוזים הוגשו דווקא כשהם היו באופוזיציה (בערך 84%) ורק מעט מהן בתקופות שהם היו בקואליציה. זה גם מסתדר עם מה שמצאו (Cavari et al., 2022) שח"כים באופוזיציה נוטים להגיש הרבה יותר הצעות חוק פרטיות גם כשהם יודעים שאין להן סיכוי לעבור. אבל כאן שיעור ההצלחה של כלל הצעות החוק של ח"כים דרוזים אפילו קיצוני יותר רק 1.2% מההצעות שלהם עברו את כל שלבי החקיקה, ואם נסתכל רק על הצעות חוק פרטיות אז שיעור הצלחה נמוך יותר ועמוד על פחות מאחוז אחד (0.8%), וכמעט כולן נתקעו כבר בשלב ההנחה על שולחן הכנסת. זה רק מדגיש כמה קשה לנציגים של מיעוט פוליטי קטן להשפיע באמת כשהם פועלים בתוך מערכת שנשלטת על ידי הרוב.

כשעברתי על התוכן של ההצעות ראיתי שהנושאים שחוזרים על עצמם הם תכנון ובנייה, זכויות אזרח, תחבורה, בריאות ותרבות אלה נושאים שבאופן די ברור נוגעים לצרכים ספציפיים של הדרוזים וההצעות בדרך כלל נכתבו בצורה כללית אבל היה ברור שהן מכוונות ליישובים הדרוזיים. מה שמראה על ניסיון לנסח דרישות קונקרטיות דרך שפה כוללת ככל הנראה כדי להרחיב את בסיס התמיכה ולצמצם את הרגישות הציבורית והתנגדויות. מנגד, נושאים רגילים אחרים כמעט ולא זכו לעיסוק ישיר מה שמעיד על השפעתם של לחצים פוליטיים, שיקולים של משמעת קואליציונית ואף פחד מהדרה או דה-לגיטימציה.

לסיכום, נראה שחברי הכנסת הדרוזים פועלים הרבה בעיקר כשהם באופוזיציה ומשתמשים בהצעות חוק כדי להציף נושאים רבים, אבל בפועל כמעט לא רואים תוצאות ממשיות. בין היתר בגלל מגבלות מבניות, אילוצי קואליציה וחוסר משקל פוליטי. כל זה מחדד האתגר הרחב יותר של שיטת הייצוג בישראל, כיצד ניתן להבטיח ייצוג מהותי של קבוצות מיעוט מבלי לכפות עליהן בחירה בין נאמנות לשלטון לבין קידום האינטרסים של הציבור שהן מייצגות. ייתכן צריך לחשוב על פתרונות מוסדיים ייחודיים (כגון ועדה קבועה בכנסת לענייני מיעוטים) או באמצעות עיגון של ייצוג מהותי בהסכמים קואליציוניים.

9. רשימת מקורות

אופירה וברקוביץ'. (2018, 6 באוגוסט). "מה, אני נציג הדרוזים?": על רקע סערת חוק הלאום ומחאת העדה הדרוזית, שר התקשורת איוב קרא מסביר לאופירה וברקוביץ' למה הוא לא מתרגש מהמצב

[סרטון]. Facebook. נצפה ב-24 במאי 2025 מתוך

<https://www.facebook.com/watch/?v=2168997873357316>

אזולאי, מ'. (2018, 22 ביולי). ח"כים מהקואליציה עתרו לבג"ץ נגד חוק הלאום: "יריקה בפרצוף". ynet.

<https://www.ynet.co.il/article/5314368>

עזרן, א'. (2024, 27 באוגוסט). באים לעבוד: חכ"ל פטין מולא וראש מועצת ירכא נפגשו עם השר לבל"ס בן

גביר: "יש בינינו לא רק ברית דמים, אלא גם ברית חיים". בדלתיים סגורות – קול החדשות

מבפנים. <https://closeddoors.co.il/%D7%91%D7%90%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A2%D7%91%D7%95%D7%93-%D7%97%D7%9B%D7%9C-%D7%A4%D7%98%D7%99%D7%9F-%D7%9E%D7%95%D7%9C%D7%90-%D7%95%D7%A8%D7%90%D7%A9-%D7%9E%D7%95%D7%A2%D7%A6%D7%AA-%D7%99%D7%A8/>

גרובר, מ'. (2018, 2 במאי). אכרס חסון: אני מתבייש בניסיון לחוקק חוק מפלה וגזעני. חי פה – תאגיד

החדשות בחיפה. <https://aipo.co.il/item/94891>

הכנסת. (2018, 7 בפברואר). אושר בטרומית: יום ציון לאומי לתרומתה ופועלה של העדה הדרוזית.

חדשות הכנסת. נצפה ב-21 במאי 2025 מתוך

<https://main.knesset.gov.il/news/pressreleases/pages/press07.02.18lf.aspx>

הכנסת. (2018, 31 במאי). חוק יום ציון לאומי לתרומתה ולפועלה של העדה הדרוזית, התשע"ח–2018.

מאגר החקיקה הלאומי. נצפה ב-21 במאי 2025 מתוך

<https://main.knesset.gov.il/activity/legislation/laws/pages/lawbill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=2021828>

הכנסת. (2018, 19 ביולי). חוק הלאום אושר סופית. חדשות הכנסת. נצפה ב-21 במאי 2025 מתוך.

<https://main.knesset.gov.il/news/pressreleases/pages/press19.07.18.aspx>

הכנסת. (2019, 21 במאי). ח"כ כמאל מריח בנאום הבכורה: הסתכלו עליי אתם אלה שחוקקתם את חוק

הלאום, הסתכלו עלי דיכטר וראש הממשלה, האם אני אזרחית לא שווה מספיק במדינת

היהודים? חדשות הכנסת. נצפה ב-21 במאי 2025 מתוך

<https://main.knesset.gov.il/news/pressreleases/pages/press21.05.19u.aspx>

הכנסת. (2020, 21 בדצמבר). הצעת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו (תיקון מס' 2) (הזכות לשוויון). מאגר

החקיקה הלאומי. נצפה ב-23 במאי 2025 מתוך

<https://main.knesset.gov.il/activity/legislation/laws/pages/lawbill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=2143822>

- הכנסת. (2020, 24 באוגוסט). הצעת חוק הכנסת (תיקון - חוות דעת בעניין השלכות חקיקה על השוויון), התש"ף-2020. מאגר החקיקה הלאומי. נצפה ב-23 במאי 2025 מתוך <https://main.knesset.gov.il/activity/legislation/laws/pages/lawbill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=2141795>
- הכנסת. (2021, 22 בנובמבר). הצעת חוק העדה הדרוזית, התשפ"ב-2021. מאגר החקיקה הלאומי. נצפה ב-21 במאי 2025 מתוך <https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=2164509>
- הכנסת. (2022, 16 בפברואר). הצעת חוק העדה הדרוזית, התשפ"ב-2021. מאגר החקיקה הלאומי. נצפה ב-23 במאי 2025 מתוך <https://main.knesset.gov.il/activity/legislation/laws/pages/lawbill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=2164509>
- הכנסת. (ללא תאריך). חיפוש כל הצעות החוק. מאגר החקיקה הלאומי. נצפה ב-23 במאי 2025 מתוך <https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawSuggestionsSearch.aspx?t=LawSuggestionsSearch&st=AllSuggestions>
- לוקש, א', כהן, נ'. (2018, 23 ביולי). עתרו נגד חוק הלאום: "מפלג ומשסע את המדינה". *Ynet*. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5314973,00.html>
- משרד ראש הממשלה. (2021, 28 בנובמבר). תוכנית להעצמה ולפיתוח כלכלי חברתי ביישובים הדרוזיים והצירקסיים בגליל ובכרמל לשנים 2021–2023 ותיקון החלטות ממשלה. *gov.il*. https://www.gov.il/he/pages/dec_716_2021
- כעביה, ד. (2022). "ודמוקרטיה": ייצוגו הפוליטי והבירוקרטי של הציבור הערבי בישראל [תקציר מדיניות]. בית ספר פדרמן למדיניות ציבורית וממשל, הפקולטה למדעי החברה, האוניברסיטה העברית בירושלים. https://public-policy.huji.ac.il/sites/default/files/public-policy/files/takzir_doaa_kaabiya.pdf
- פלג, ב', שפיגל, נ', חורי, ג', & ליס, י'. (2018, 4 באוגוסט). עשרות אלפים הפגינו נגד חוק הלאום: "נלחמנו על קיום המדינה ונילחם על אופיה". *הארץ*. <https://www.haaretz.co.il/news/politi/2018-08-04/ty-article/0000017f-e8ae-df5f-a17f-fbfe3fea0000>
- פוקס, נ', & אזולאי, מ'. (2020, 30 בספטמבר). זוהר: "נאום דוחה ומגעיל". מריח: "חמוד, התבלבלת". *Ynet*. <https://www.ynet.co.il/news/article/rk0yN5WUD>
- שלמן, י'. (2024, 30 בינואר). ח"כ חמד עמאר: מדוע אין מקור תקציבי לדרוזים בתקציב 2024? ערוץ 7. <https://www.inn.co.il/news/627652>

שני, י. (2020). חוק-יסוד: שוויון. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

<https://www.idi.org.il/media/15253/proposed-basic-law-equality.pdf>

ויקיפדיה. (ללא תאריך-a). בג"ץ חסון נגד כנסת ישראל. נצפה ב-31 במאי 2025 מתוך

[https://he.wikipedia.org/wiki/בג"ץ_חסון_נגד_כנסת_ישראל](https://he.wikipedia.org/wiki/בג)

ויקיפדיה. (ללא תאריך-b). ממשלת ישראל השלושים וחמש. נצפה ב-31 במאי 2025 מתוך

https://he.wikipedia.org/wiki/ממשלת_ישראל_השלושים_וחמש

American-Israeli Cooperative Enterprise. (2025, May). Vital statistics: Latest population statistics for Israel. *Jewish Virtual Library*. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/latest-population-statistics-for-israel>

Bachrach, P., & Baratz, M. S. (1962). Two faces of power. *American Political Science Review*, 56(4), 947–952. <https://doi.org/10.2307/1952796>

Cavari, A., Rosenthal, M., & Shpaizman, I. (2022). Introducing a new dataset: The Israeli Policy Agendas Project. *Israel Studies Review*, 37(1), 1–30. <https://doi.org/10.3167/isr.2022.370102>

Cavari, A., Rosenthal, M., & Shpaizman, I. (2023). Reevaluating the policy success of private members bills. *Research & Politics*, 10(2). <https://doi.org/10.1177/20531680231181750>

Downs, A. (1972). Up and down with ecology: The "issue-attention cycle." *Public Interest*, 28, 38–50.

Green-Pedersen, C., & Mortensen, P. B. (2010). Who sets the agenda and who responds to it in the Danish parliament? A new model of issue competition and agenda-setting. *European Journal of Political Research*, 49(2), 257–281. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2009.01897.x>

Green-Pedersen, C., & Walgrave, S. (Eds.). (2014). Agenda setting, policies, and political systems: A comparative approach. *University of Chicago Press*.

Green-Pedersen, C., & Walgrave, S. (2020). Political agenda setting: An approach to studying political systems. In *Agenda Setting, Policies, and Political Systems* (pp. 1–16). *University of Chicago Press*. <https://doi.org/10.7208/9780226128443-002>

John, P., Bevan, S., & Jennings, W. (2014). Party politics and the policy agenda: The case of the United Kingdom. In C. Green-Pedersen & S. Walgrave (Eds.), *Agenda Setting, Policies, and Political Systems: A Comparative Approach* (pp. 19–35). *University of Chicago Press*.

<https://www.research.ed.ac.uk/en/publications/party-politics-and-the-policy-agenda-the-case-of-the-united-kingd>

Lavi, L., Treger, C., Rivlin-Angert, N., Sheaffer, T., Waismel-Manor, I., Shenhav, S., Harsgor, L., & Shamir, M. (2024). The Pitkinian public: Representation in the eyes of citizens. *European Political Science*, 23(4), 506–526. <https://doi.org/10.1057/s41304-024-00489-2>

Rasgon, A. (2019, September 5). First Druze woman in Knesset: I'm here to represent all Arab Israelis. *The Times of Israel*. <https://www.timesofisrael.com/first-druze-woman-in-knesset-im-here-to-represent-all-arab-israelis>

Shpaizman, I. (2022). Cabinet ministers and the use of agenda-setting power: Evidence from cabinet ministers in Israel. *Policy Studies Journal*, 50(4), 897–920. <https://doi.org/10.1111/psj.12452>

Shpaizman, I., & Cavari, A. (2023). Minding (your own and) others' business: Assigning co-responsibility in cabinet decisions. *Comparative Political Studies*, 56(11), 1760–1789. <https://doi.org/10.1177/00104140231152797>

Soroka, S. N., & Wlezien, C. (2009). Public opinion and policy in representative democracy. In *Degrees of Democracy* (pp. 1–21). *Cambridge University Press*. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511804908.003>

Traber, D., Hänni, M., Giger, N., & Breunig, C. (2022). Social status, political priorities and unequal representation. *European Journal of Political Research*, 61(2), 351–373. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12456>